

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра логопедії та спеціальних методик

Дипломна робота
магістра

з теми **«ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУ У
ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ»**

Виконала:
студентка KorL1-M20z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Логопедія. Спеціальна психологія
Рибалко Юлія Олегівна

Керівник:
Опалюк О.М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Рецензент:
Бугера Ю. Ю.,
кандидат педагогічних наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ.....	7
1.1. Сучасні погляди на психолінгвістичні механізми мовленнєвої діяльності.....	7
1.2. Теоретичний аналіз проблеми розвитку пізнавальної діяльності при системному порушенні мовлення.....	16
Висновки до першого розділу.....	25
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СФОРМОВАНOSTІ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ.....	28
2.2. Завдання та методика експериментального дослідження.....	28
2.3. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	43
Висновки до другого розділу.....	60
РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА З ПОДОЛАННЯ ТА ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПОРУШЕНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ НЕДОРОЗВИТКОМ МОВЛЕННЯ.....	65
3.1. Основні напрями та зміст загальнофункціонального корекційного блоку.....	65
3.2. Основні напрями та зміст спеціального корекційного блоку.....	74
Висновки до третього розділу.....	79
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЗНМ – загальний недорозвиток мовлення.

ТМР – типовий мовленнєвий розвиток.

ТПМ – тяжкі порушення мовлення.

ЗПР – затримка психічного розвитку.

ВПФ – вищі психічні функції.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні тенденції дослідження порушень мовленнєвого розвитку дітей представлені інтеграцією психологічних, психолінгвістичних, нейропсихологічних та лінгвістичних підходів до визначення механізмів, динаміки та особливостей цих розладів, що знаходить своє відображення і практично реалізується у корекційній роботі.

Беручи до уваги значне збільшення чисельності дітей із такою тяжкою формою мовленнєвої патології як загальний недорозвиток мовлення (ЗНМ), з одного боку, а також сучасні стратегії реформування освіти – з другого, які створюють необхідні передумови до активної інтеграції дітей із ЗНМ у загальноосвітній простір, постає потреба всебічного вивчення цього порушення з метою розроблення ефективних методів діагностики та корекційного впливу.

Проблема діагностики та корекції інтелектуального розвитку дітей з особливостями психофізичного розвитку є чи не найбільш актуальною в дослідженнях (Т. П. Вісковатова, В. І. Лубовський, А. Г. Обухівська, Н. М. Стадненко, В. М. Синьов, Т. В. Сак, В. В. Тарасун, Т. А. Фотекова, О. П. Хохліна та ін.). Аналіз науково-теоретичних результатів досліджень інтелектуального розвитку дітей із ЗНМ засвідчив, що на сучасному етапі значна увага приділяється вивченню внутрішніх механізмів мовленнєвого порушення. Дослідження специфіки порушення загального недорозвинення мовлення дітей шляхом визначення загальнофункціональних (пам'ять, мислення, увага) та специфічних (аналітико-синтетична діяльність слухового та мовно-рухового аналізаторів, сукцесивний та симультанний аналіз і синтез) механізмів мовленнєвої діяльності відображені у наукових доробках Є. Ф. Соботович, В. В. Тищенко, Л. І. Трофименко та ін.

Л. М. Єфіменкова, О. М. Мастюкова, В. В. Тарасун та ін. відстоюють позицію, згідно з якою порушення когнітивних складових психічної діяльності дитини у дошкільному віці не лише ускладнює становлення усної форми

мовленнєвої діяльності, а й перешкоджає успішному оволодінню програмними знаннями, уміннями та навичками, що й обумовлює недостатню готовність дітей із ЗНМ до навчання у школі.

Відтак, актуальність проблеми, її практична значущість та недостатня розробленість обумовили вибір теми дослідження: **“Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення”**.

Мета дослідження полягає у визначенні особливостей інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ та обґрунтуванні системи корекційно-розвивальної роботи з подолання та запобігання порушень інтелектуального розвитку у дітей цієї категорії.

Відповідно до мети дослідження були окреслені такі **завдання**:

- 1) здійснити теоретичний аналіз та узагальнення наукових джерел з проблеми інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ;
- 2) експериментальним шляхом визначити особливості інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ;
- 3) розробити та обґрунтувати систему корекційно-розвивального впливу з подолання та запобігання порушень інтелектуального розвитку дітей цієї категорії.

Об’єкт дослідження: пізнавальна діяльність дошкільників із ЗНМ.

Предмет дослідження: пізнавальні процеси дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ.

Методи дослідження. Для реалізації мети і завдань дослідження було використано комплекс методів: *теоретичних*: аналіз (логіко-теоретичний, порівняльний) та систематизація психолого-педагогічних джерел для розкриття сутності проблеми інтелектуальної діяльності дітей із ЗНМ; синтез, абстрагування та конкретизація – для обґрунтування моделі мовленнєвої діяльності на практичному (неусвідомленому) рівні її засвоєння; *емпіричних*: спостереження, бесіда та збір анамнестичних даних з метою визначення стратегії експериментального дослідження; психологічний експеримент у

констатувальній частині дослідження – для вивчення стану сформованості пізнавальних процесів у старших дошкільників із ЗНМ; *статистичні*: кількісне та якісне оброблення даних експерименту з метою виявлення особливостей інтелектуального розвитку дітей із ЗНМ.

Експериментальна база та організація дослідження: експериментальне дослідження проводилося на базі дошкільного навчального закладу №8 «Калинонька», м. Староконстантинів.

Наукова новизна та теоретична значущість роботи полягає у здійсненні теоретичного аналізу та узагальнення наукових джерел з проблеми інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ.

Практичне значення здобутих результатів полягає у визначенні особливостей інтелектуального розвитку дітей дошкільного віку із ЗНМ;

розробці та обґрунтуванні системи корекційно-розвивального впливу з подолання та запобігання порушень інтелектуального розвитку дітей цієї категорії.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Публікації: Робота висвітлена у статті «Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало підстави зробити такі висновки:

На основі аналізу науково-теоретичної літератури про структуру діяльності засвоєння та використання мови та її психологічні механізми виокремлено компоненти, розвиток та функціонування яких обумовлюється рівнем розвитку пізнавальних процесів, до яких передусім необхідно віднести семантичний компонент цього виду діяльності. Встановлено, що загальнофункціональні та специфічні групи мовленнєвих механізмів у своєму загалі репрезентовані пізнавальними процесами (мислення, пам'ять, увага, сприймання), серед яких визначальними вважають механізм мислення (осмислення), що розглядається у сукупності операцій аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, аналогії. Таким чином, положення в сучасній психології та психолінгвістиці про складну єдність мислення і мовлення підтверджує взаємозв'язок між рівнем розвитку цих психічних функцій, що дає можливість розглядати проблему пізнавальної діяльності старших дошкільників із ЗНМ з позицій значеннєвої детермінанти, яка зумовлюватиме труднощі формування діяльності засвоєння і використання мови (мовлення).

Пізнавальна діяльність та стан її функціонування при системному порушенні мовлення вивчається з позиції клініко-психологічного та психолого-педагогічного спрямування сучасних досліджень. У розрізі клініко-психологічних досліджень як домінантні визначаються біологічні та нейропсихофізіологічні причини порушень мовленнєвої діяльності дітей із ЗНМ. На основі патогенетичного синдромологічного аналізу цієї категорії дітей визначається поліморфна природа недоліку, який за власною природою не належить до цілісного розладу з єдиним механізмом та патогенезом, через що репрезентація цієї форми мовленнєвого дизонтогенезу як самостійної нозологічної одиниці в клінічному аспекті викликає певні труднощі. З позиції такого підходу до дослідження інтелектуальної діяльності дітей із ЗНМ стан

функціонування когнітивної сфери, що забезпечує розвиток цієї діяльності, визначається як патологічний.

Психолого-педагогічне спрямування сучасних досліджень інтелектуальної діяльності дітей із ЗНМ зорієнтоване на визначення співвідношення мислення та мовлення в структурі недоліку, стану мовномисленнєвої діяльності дітей із ЗНМ та моделюванням психолого-лінгвістичних механізмів корекційно-пропедевтичного впливу. У ракурсі цього напрямку спостерігається неоднозначність наукових позицій щодо первинності порушень мовлення та мислення в структурі недоліку. Наявні тенденції вказують на відсутність системних досліджень щодо визначення особливостей розвитку та функціонування інтелектуальної діяльності дітей із ЗНМ дошкільного віку.

Інтелектуальна діяльність забезпечується станом сформованості пізнавальних процесів дитини та віковими особливостями. Найбільш досліджуваною групою логопатів із ЗНМ є молодші школярі, що підтверджується визначеними особливостями вербальних та невербальних функцій у дітей цієї категорії. Водночас, практично недослідженими є процеси пізнавальної діяльності дітей дошкільного віку із ЗНМ.

Діагностика інтелектуальної діяльності дітей із ЗНМ на сучасному етапі не є цілісною і системною, що підтверджується розмаїттям застосування диференціально-рівневого, диференціально-типологічного, а також інтуїтивно-емпіричного підходів, що також вказує на відсутність єдиної позиції у вирішенні цієї проблеми. Специфіка порушення мовлення при ЗНМ вимагає якісно-кількісної рівневої оцінки базових структурних компонентів психічної діяльності дітей дошкільного віку, яка має визначатися за допомогою спеціальних психометричних методів діагностики інтелектуальної діяльності, що сприятиме розробленню психокорекційних технологій зі своєчасної корекції та реабілітації мовленнєвих порушень та психолого-педагогічного супроводу дитини дошкільного віку із ЗНМ.

Для реалізації поставленої мети – визначення особливостей інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ - окреслено наступні завдання: визначити стан сформованості пізнавальних процесів мислення, пам'яті, уваги та їх складових у дошкільників шостого року життя із ЗНМ; обґрунтувати психологічні механізми виявлених порушень. I блок, спрямований на дослідження операційно-мисленнєвого критерію, включав 3 методики. II блок, спрямований на дослідження інформаційного критерію, містив 3 методики. III блок, спрямований на дослідження критерію саморегуляції, включав 2 методики.

В експериментальному дослідженні брали участь 17 дошкільників шостого року життя із діагнозом ЗНМ, із них 13 хлопчиків і 4 дівчаток, що, відповідно, складає 76,5% та 23,5%. З метою отримання об'єктивних результатів були залучені 46 дітей старшого дошкільного віку із типовим розвитком, із них 28 хлопчиків та 18 дівчаток, що, відповідно складає 60,9% та 39,1%.

Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ за результатами експериментального дослідження операційно-мисленнєвого критерію пізнавального компоненту було визначено за наступними операціями. Так, стан сформованості операції порівняння визначає наступні інтелектуальні особливості дітей: невербальний рівень – труднощі абстрагування властивостей цілого об'єкта (ознаки першої категорії), домінування структурних характеристик над якісними, наданаліз (гіпердеталізація), децентрація (надто широкий характер узагальненості порівнюваних ознак і, як наслідок, співставлення невідповідних ознак та властивостей), недостатність мовних засобів порівняння (лексичних, граматичних); вербальний рівень – труднощі абстрагування формальних ознак вербального матеріалу, афективний рівень його сприйняття.

Стан сформованості операції узагальнення визначає наступні інтелектуальні особливості дітей: невербальний рівень – виражена залежність здатності до узагальнення від ступеня абстрактності понять, домінування

узагальнень за латентними та ситуативними ознаками предметів, високий рівень узагальнення за умови контрастності інваріантних ознак, недостатність систематизації та конкретизації знань та уявлень про предмети і явища; вербальний рівень: узагальнення слів за вторинними ознаками, формальний характер оперування поняттями, труднощі гальмування побічних реакцій на слова-стимули.

Стан сформованості операції класифікації на невербальному рівні визначає наступні особливості інтелектуального розвитку – недостатнє володіння поняттями другого та третього ступеня узагальненості та їх ієрархічними (родовидовими) відношеннями; труднощі абстрагування категоріальних ознак та їх свідоме протиставлення; неспроможність утримувати обраний принцип класифікації; труднощі переключення з одного принципу групування до іншого; вербальний рівень: труднощі абстрагування та порівняння лексичних одиниць за семантичними ознаками (близькі та далекі вербальні парафазії); залежність від граматичної та семантичної складності вербального матеріалу; асоціативний характер словесних рядів; труднощі актуалізації активного і пасивного словника.

Особливості інтелектуального розвитку дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ за результатами експериментального дослідження інформаційного критерію пізнавального компонента було визначено за показниками сформованості пам'яті. Стан сформованості короткочасної пам'яті визначає наступні інтелектуальні особливості досліджуваних дітей: модально-неспецифічний характер; зниження показників обсягу пам'яті як акустичної, так і зорової модальності; недостатня диференційованість та чіткість образів пам'яті; домінування помилок забування незалежно від модальності стимульного матеріалу; вербальні парафазії та парамнезії різного характеру.

Стан сформованості процесів опосередкованого запам'ятовування характеризується неспроможністю здійснювати мисленнєві операції у зворотному порядку; труднощі встановлення смислових зв'язків “слово-малюнок” через недостатній рівень засвоєння семантики слів-стимулів;

труднощі репродукції слів із абстрактним значенням; труднощі гальмування побічних асоціативних реакцій як на слово, так і на засоби його опосередкованого запам'ятовування.

До особливостей інтелектуального розвитку старших дошкільників із ЗНМ за результатами експериментального дослідження критерію саморегуляції пізнавального компонента, що було визначено за показниками сформованості довільної уваги у дітей цієї категорії, належить: нестійкість, “виснажливість” уваги та її низька продуктивність, що проявляється у нестабільності темпу діяльності із тенденцією до поступового зниження; неспроможність утримувати складну багатоступеневу інструкцію; низький рівень переключення і розподілу уваги; залежність довільності уваги від модальності та форми пред'явлення інструкції, що проявляється у зменшенні кількості помилок в умовах словесної інструкції підкріпленої наочним зразком; помилки різного характеру (пропуски, заміни), що обумовлені вадами поточного контролю; недостатній рівень сформованості психомоторних навичок як один із чинників, що впливає на темп реалізації програми діяльності.

Сукупність отриманих даних вказує на те, що психокорекційна робота з дошкільниками із ЗНМ повинна відбуватися на основі інтеграції логопедичних та психологічних технологій, оскільки у своїй більшості вони потребують систематичної цілеспрямованої корекції не лише мовленнєвих труднощів, але й виявлених недоліків процесів пізнавальної діяльності. Основна увага спрямовується на опанування операційним компонентом наочно-образного мислення, зокрема засвоєння алгоритму базової для дошкільників операції порівняння і подальше удосконалення на її основі логічних операцій узагальнення, класифікації та систематизації. Особливо важливо зацентувати увагу на формуванні слухо-мовленнєвої пам'яті: підвищенні її продуктивності; опануванні логічними прийомами переробки та відтворення інформації; подоланню труднощів актуалізації словесного матеріалу. Важливим є цілеспрямоване формування довільної уваги. На

вербальному рівні, окрім традиційних форм логопедичної роботи над лексико-семантичною та граматичною сторонами мовлення, на нашу думку, необхідно зосередитися на впровадженні мовних одиниць і форм, що дозволяють дітям встановлювати зв'язки між предметами та явищами дійсності, виражати відношення до них і тим самим використовувати мову як засіб пізнання.

У зв'язку з цим, наступний етап дослідження має бути спрямований на розробку програми з подолання та запобігання порушень інтелектуального розвитку у дітей старшого дошкільного віку із ЗНМ. Зазначена методика має містити не лише напрями розвитку пізнавальних процесів мислення, пам'яті, уваги загалом та їх окремих показників зокрема, але й удосконалення мовних, передусім словесних, засобів оброблення та перетворення смислової інформації.

Інтелектуальний розвиток дітей дошкільного віку із ЗНМ та його результативність обумовлюється своєчасністю та інтенсивністю впровадження психолого-педагогічного супроводу таких дітей протягом усього етапу дошкільного дитинства, призначення якого не лише у корекції інтелектуального розвитку, але й забезпеченні готовності дитини до шкільного навчання. Психолого-педагогічний супровід має базуватися на програмі з подолання та попередження порушень інтелектуального розвитку дитини дошкільного віку із ЗНМ.

Програма з подолання та попередження порушень інтелектуального розвитку дитини дошкільного віку із ЗНМ виступає як система цілеспрямованого психолого-педагогічного та корекційно-розвивального впливу на психологічний розвиток дитини із ЗНМ і включає в себе принципи її реалізації, загальнофункціональні або комплексні технології та спеціальні технології впливу на інтелектуальну діяльність дитини із ЗНМ.

Загальнофункціональні технології спрямовані на забезпечення корекції та розвитку пізнавальних процесів дитини дошкільного віку із ЗНМ порушення у функціонуванні яких зумовлюються як мовленнєвими порушеннями, так і функціональними порушеннями розвитку пізнавальної

діяльності загалом. Основними сферами застосування технологій є пізнавальна діяльність, зокрема, оптимізація операційно-мисленнєвої її складової, оптимізація процесів запам'ятовування та відтворення інформації, оптимізація саморегуляції шляхом формування довільної уваги.

Спеціальні технології з підвищення інтенсивності інтелектуального розвитку спрямовані на формування навичок диференційованого сприйняття предметів та предметної співвіднесеності слова, формування процесів актуалізації зорово-предметних образів та їх мовленнєве опосередкування, формування системи вербальних смислових зв'язків.

Основними напрямками загальнофункціонального корекційного блоку є: оптимізація операційно-мисленнєвої складової пізнавальної діяльності; оптимізація процесів запам'ятовування та відтворення інформації зорової та слухової модальності: збільшення продуктивності пам'яті, опанування логічними засобами організації матеріалу, опанування способами довільної актуалізації образів пам'яті; оптимізація саморегуляції шляхом формування довільної уваги. Основними напрямками корекційної роботи спеціального блоку є: формування навичок диференційованого сприйняття предметів та предметної співвіднесеності слова; формування процесів актуалізації зорово-предметних образів та їх мовленнєве опосередкування; формування системи вербальних смислових зв'язків.

Своєчасне виявлення порушень інтелектуального розвитку у дітей дошкільного віку із ЗНМ та спеціально-організований корекційно-розвивальний вплив на пізнавальну та мовленнєву діяльність, які виступають основними передумовами розвитку інтелектуальної діяльності дитини на етапі дошкільного віку, сприятиме цілісному та гармонійному становленню особистості дитини в системі шкільного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрусина Л. Особливості довільної пам'яті у дітей старшого дошкільного віку із загальним недорозвитком мовлення. *Дефектологія*. 1999. № 4. С. 28–31.
2. Андрусина Л. Є. Діагностика стану сформованості операції аналогії у дошкільників із ЗНМ. *Теорія і практика сучасної логопедії : зб. наук. праць*. АПН України, Ін-т спец. педагогіки. К., 2006. Вип. 3. С. 11–19.
3. Андрусина Л. Є. Стан сформованості категоріального мислення у старших дошкільників із НЗНМ. *Теорія і практика сучасної логопедії : зб. наук. праць*. Ін-т спец. педагогіки АПН України. К., 2005. Вип. 2. С. 27–33.
4. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. К. : Академія, 2009. 376 с.
5. Бартенева Л. І. Передумови формування орфографічної навички у дітей дошкільного віку із НЗНМ. *Теорія і практика сучасної логопедії : зб. наук. праць*. Ін-т спец. педагогіки АПН України. К., 2004. Вип. 1. С. 134–150.
6. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М. : Просвещение, 1998. 464с.
7. Вісковатова Т. П. Проблема генезису, діагностики і психолого-педагогічної корекції затримки психічного розвитку у дітей (на прикладі несприятливого впливу природних та антропогенних чинників) : автореф. дис... д-ра психол. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія. К., 1997. 34 с.
8. Вісковатова Т. П. Системний підхід до проведення психолого-педагогічної корекції відхилень у психічному розвитку. *Теоретичне і методичне забезпечення навчання та виховання осіб з особливими освітніми потребами : зб. наук. праць*. Слов'ян. держ. пед. ун-т. Слов'янськ, 2011. Вип. 1. С. 26–34.
9. Выготский Л. С. Мышление и речь. М., 1982. Т. 2 : Проблемы общей психологии. С. 5–361.

10. Гаврилова Н. С. Особливості засвоєння математичних знань молодшими школярами з порушеннями мовленнєвого розвитку : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія. К., 2004. 20 с.
11. Гаврилушкина О.П. Речевое общение как условие личностного развития дошкольников с интеллектуальной недостаточностью. *Коррекционное обучение как основа личностного развития аномальных дошкольников* / под ред. Л.П. Носковой. М.: Просвещение, 1989. С.98-120.
12. Гільбух Ю. З. Розвивайте розум дітей. К. : Освіта, 1993. 80 с.
13. Ефименкова Л.Н. Формирование речи у дошкольников: (дети с ЗНМ): книга для логопедов изд-е 2-е, перераб., М. : Просвещение, 1985. 109с.
14. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации. М. : Наука, 1982. 157 с.
15. Зимняя И. А. Лингвopsихология речевой деятельности . М. : Изд-во НПО “МОДЭК”, 2001. 432 с.
16. Ільяна В. М. Корекція дислексій в учнів молодших класів спеціальних шкіл для дітей з тяжкими порушеннями мовлення : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00. 03 – спеціальна педагогіка. К., 2010. 20 с.
17. Конопляста С. В. Логопсихологія. К. : Знання, 2010. 293 с.
18. Курошина Е.Е. Формирование лексической системности у детей с общим недоразвитием речи. *Логопедия: методические традиции и новаторство* / под ред. С.Н. Шаховской, Т.В. Волосовец. М. Издательство Московского психолого-социального института, 2003. С.148-152.
19. Лалаева Р. И. Коррекция общего недоразвития речи у дошкольников (формирование лексики и грамматического строя). СПб. : СОЮЗ, 1999. 160 с.
20. Леонтьев А. А. Общая психология: личность и деятельность. *Язык и речевая деятельность в общей и педагогической психологии : избр. психол. тр.* М. Воронеж, 2003. С. 17–32.
21. Леонтьев А. А. Исследование детской речи. *Основы теории речевой деятельности.* М., 1970. С. 312–317.

22. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М. : Просвещение, 1984. 444с.
23. Логопедия: учеб. для студ. дефектол. фак. пед. высш. учеб. заведений / под ред. Л.С. Волковой, С.Н. Шаховской. М. ВЛАДОС, 2002. 680с.
24. Лурия А. Р. Высшие корковые функции человека и их нарушения при локальных поражениях мозга. М. : Академический проспект, 2000.504 с.
25. Лурия А. Р. Письмо и речь: нейролингвистические исследования : учеб. пособие для студентов психол. фак. высш. учеб. заведений. М. : Академия, 2002. 352 с.
26. Логопедія: підручник. К.: Слово, 2010. 672 с.
27. Мякушко О. І. Психологічні особливості засвоєння природничого матеріалу молодшими школярами з порушеннями мовленнєвого розвитку : автореф. дис... канд. психол. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія. К., 2005. 24 с.
28. Мастюкова Е. М. Основы психоневрологического понимания общего недоразвития речи. *Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития* .СПб., 2002. С. 236–250.
29. Мастюкова Е. М. Роль генетических факторов в этиологии речевых и интеллектуальных нарушений у детей. Основы генетики : клиничко-генетические основы коррекционной педагогики и специальной психологии : учеб. пособие / под ред. В. И. Селивёрстова, Б. П. Пузанова. М., 2003. Гл. 9. С. 254–288.
30. Миронова С. А. Развитие речи дошкольников на логопедических занятиях : кн. для логопеда. М. : Просвещение, 1991. 208 с.
31. Павелків Р. В. Дитяча психологія. К. : Академвидав, 2008. 432 с.
32. Пічугіна Т. В. Використання електрофізіологічних досліджень функціонального стану мозку у дітей в диференціальній діагностиці порушень мовлення .Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту. Сер. соціально-педагогічна. Кам'янець-Поділ. держ. ун-т. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 7. С. 378–380.

33. Пиаже Ж. Генетический аспект языка и мышления. М. : Прогресс, 1984. С. 325 – 335.
34. Рібцун Ю. В. Вивчення моторної функції молодших дошкільників із ЗНМ. *Дефектологія*. № 4. 2006. С.44-48.
35. Рожкова Л. А. Нейрофизиологические механизмы внимания при восприятии зрительно-вербальной информации у детей с нарушением речевого развития. *Дефектология*. 2004. № 5. С. 16-26.
36. Семенович А.В. Введение в нейропсихологию детского возраста: учебное пособие. М.: Генезис, 2005. 319 с.
37. Соботович Е. Ф. Психолінгвістическа структура речевої діяльності і механізми її формування . К. : ИЗМН, 1997. – 44 с.
38. Соботович Е. Ф. Формирование перцептивного и смыслового уровня восприятия речи (слов) в процессе онтогенеза. *Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин* : зб. наук. пр. Ін-ту дефектології. К., 1994. С. 271–273.
39. Соботович Є. Ф. Формування семантичної структури слова у дітей з вадами мовленнєвого розвитку. *Теорія і практика сучасної логопедії* : зб. наук. пр. Ін-т спец. педагогіки АПН України. К., 2005. Вип. 2. С. 3–17.
40. Соботович Е. Ф. Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции . К. : ІСДО, 1995. 204 с.
41. Соботович Є. Ф. Особливості засвоєння дітьми із НЗНМ узагальненого лексичного значення слова та його понятійної співвіднесеності. *Дефектологія*. 2000. № 1. С. 16–19.
42. Соботович Є. Ф. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної логопедії* : зб. наук. пр. Ін-т спец. педагогіки АПН України. К., 2004. Вип. 1. С. 7–35.
43. Тарасун В. В. Психолого-педагогічні основи превентивного навчання дітей з порушеннями мовленнєвого розвитку : автореф. дис... д-ра пед. наук : 13.00.03 – спеціальна педагогіка . К., 1999. 57с.

44. Тарасун В. В. Превентивне навчання дошкільників з порушеннями мовленнєвого розвитку. К. : Правда Ярославичів, 1999. 255 с.
45. Тарасун В.В. Логодидактика: навчальний посібник для вищ. навч.зак. К. : Вид-во Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова, 2004. 348 с.
46. Ткач О.М. Логопедія: формування семантичних полів слів у дітей з системними порушеннями мовлення. Монографія. Кам'янець-Подільський. : ПП «Аксиома», 2019. 356с.
47. Тищенко В. В. Інтелектуальний компонент у структурі діяльності використання мови у дітей з нормальним та порушеним розумовим розвитком. *Теорія і практика сучасної логопедії* : зб. наук. пр. Ін-т спец. педагогіки АПН України. К., 2005. Вип. 2. С. 17–27.
48. Трофименко Л. І. Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ : програм.-метод. комплекс. К. : Актуальна освіта, 2007. 120 с.
49. Уланович О. И. Психолінгвістика. Минск : Изд-во Гревцова, 2010. 240 с.
50. Филичева Т. Б. Логопедическая работа в специальном детском саду. М. : Просвещение, 1987. 142 с.
51. Филичева Т. Б. Устранение общего недоразвития речи у детей дошкольного возраста. М. : Айрис-пресс, 2005. 224 с.
52. Фотекова Т. А. Состояние и динамика высших психических функций у школьников с общим недоразвитием речи и задержкой психического развития. *Дефектология*. 2003. № 1. С. 23–33.
53. Хватцев М.Е. Логопедия. М. : Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2009. 272 с.
54. Чередніченко Н. В. Формування навичок грамотного письма у дітей із важкими вадами мовлення в умовах корекційного навчання : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.03 – спеціальна педагогіка. К., 1999. 24 с.

55. Шахнарович А. М. Языковая способность человека: онтогенетический аспект. *Психолингвистический анализ семантики и грамматики : на материале онтогенеза детской речи.* М., 1990. С. 19–58.

56. Шеремет М. К. Асиметрія півкуль головного мозку. *Дидактичні та соціально-психологічні аспекти колекційної роботи у спеціальній школі :* наук.-метод. зб. / за ред. Бондаря В. І., Засенка В. В. Запоріжжя, 2006. Вип. 8, Т. 2. С. 76–84.

57. Шевченко М. В. Формування знань та умінь з рідної мови у молодших школярів із загальним мовленнєвим недорозвитком : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.03 – спеціальна педагогіка. К., 1996. 24 с.

58. Шеремет М.К. Логопедична допомога при дислалії : матеріали до вивчення курсу «Логопедія». К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2004. 47 с.

59. Шеремет М.К. Науково-теоретичні засади проблеми діагностики і корекції мовленнєвого розвитку в дітей раннього віку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.* (Серія 19. Корекційна педагогіка та психологія) : зб. наукових праць. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. № 8. С.88-91

60. Эльконин Д. Б. Развитие речи в дошкольном возрасте. М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. 115 с.